

معرفی قالی‌های مشهد^۱

حسین کمندلو*

چکیده

شهر مشهد از مهم‌ترین مناطق فرش‌بافی ایران از دوران صفویان تا روزگار معاصر بوده است. علاقه شاهان صفوی به مرقد مطهر حضرت رضا(ع) و ساخت و سازهایی که پیرامون آن انجام یافته بود، باعث پدیدار شدن اولین شاهکارهای هنر فرش‌بافی در این ناحیه گردید. قالی‌هایی با رنگ‌های لاکه و سورمه‌ای که با انواع گل‌های شاه عباسی، اسلیمی‌های ابری، بندهای ختایی و نخ‌های گلابتون تزیین شده بودند.

شورش افغان‌ها و انقراض سلسله صفویان، هرج و مرجی شدید در ایران به وجود آورد که نتیجه آن فروپاشی اقتصاد و صنایع مختلفی همچون قالی‌بافی بود. گذر زمان و ظهور قاجاریان و ایجاد امنیت نسبی در ایران، دومین دوران پرشکوه صنعت قالی‌بافی در مشهد را پایه‌گذاری کرد. هنرمندان و افراد صاحب ذوق از نواحی مختلفی همچون کرمان، کاشان، تبریز، بیرجند، چهارمحال و بختیاری، کاشمر و... در خیابان‌ها و بازارهای منتهی به حرم مطهر گرد آمده و در کنار تولیدکنندگان مشهدی، آثار شاخص و منحصر به فردی را با اقتباس از فرش‌های عصر صفوی خلق کردند و در حال حاضر برخی از این آثار جزو نفیس‌ترین قالی‌های کاخ‌ها، موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی داخلی و خارجی هستند.

یکی از مکان‌های کمتر شناخته شده که در آن آثار تولیدکنندگان صاحب نام مشهدی نگهداری می‌شود، موزه ملی ملک در تهران است. شاید توجه محققین و صاحب نظران به کتاب‌های خطی، نگاره‌ها، مرقعات، سگه‌ها، تابلوهای نفیس نقاشی، تمبر، آثار لاکه و... سبب نادیده گرفتن ۳۴ قطعه فرش‌های شده که در مناطق مختلف شهری و روستایی ایران با بهترین کیفیت بافته شده‌اند. با توجه به اینکه بیشتر عمر پربیرکت حاج حسین آقا ملک در جوار حرم مطهر حضرت علی بن موسی الرضا(ع) و شهر مشهد سپری شده است، مشاهده می‌شود که عمده فرش‌های موجود در موزه ایشان توسط کارگاه‌های شاخص و گاه گمنام مشهدی بافته شده‌اند. در این مجموعه در کنار آثار چشمگیر و بدون امضا، می‌توان دستبافته‌های افراد صاحب نامی همچون حاج عبدل مؤمن قالی‌باف، علی خان عمو اغلی، صابر و مشیری را مشاهده نمود. اغلب این آثار در زمان حیات حاج حسین آقا ملک برای فروش نمودن منزل شخصی خریداری شده بودند که علاوه بر ذوق و سلیقه واقف، تا حدی ویژگی‌ها و خصوصیات قالی‌های بافته شده در اواخر دوران قاجار تا اواسط دوران پهلوی را مشخص نمایند. در این نوشتار سعی شده، در کنار معرفی فرش‌های مشهد در موزه ملک، تاریخچه و خصوصیات فرش‌های مشهد در این دوران به اختصار معرفی شود.

کلید واژه: مشهد، موزه ملک، قالی.

* کارشناس ارشد پژوهش هنر

hossin_kamandlo@yahoo.com

۱. موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک

مقدمه:

با روی کار آمدن سلسله صفویان و ایجاد امنیت و ثبات در مناطق مختلف ایران، هنرهای صناعی به ویژه فرش رونق دوباره می‌یابد، با توجه به آثار و مدارک موجود می‌توان گفت اوج هنر فرش‌بافی ایران در سده‌های ۱۶ و ۱۷ م. / ۱۰ و ۱۱ ق. همزمان با حکومت‌های شاه طهماسب اول (۱۵۸۷-۱۵۲۴ ق. / ۹۹۶-۹۳۱ ق.) و شاه عباس اول (۱۶۲۹-۱۵۸۷ م. / ۱۰۳۹-۹۹۶ ق.) بوده است، حمایت شاهان صفوی از این هنر- صنعت و اجرای هنرمندانه طرح‌های اصیل اسلامی و ایرانی باعث پدیدار شدن قالی‌هایی زیبا و منحصر به فردی شد که هر موزه و یا مجموعه خصوصی آرزوی داشتن آنها را داشته و دارد.

توجه ویژه شاه عباس اول به شهر مشهد و مرقد مطهر حضرت رضا (ع) سبب توسعه شهر و ایجاد بناهای تازنده‌ای در اطراف حرم مطهر گردید. با نگاهی اجمالی به صحن‌ها، رواق‌ها، ایوان‌ها و موخره‌های رضوی می‌توان نتیجه هنر دست معماران، طراحان، کاشی‌کاران و خوشنویسان صفوی را مشاهده نمود. تولید و بافت فرش در مشهد نیز از این قاعده مستثنی نبوده و نیست، به طوری که با مطالعه آثار موجود در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی می‌توان گفت اولین دوران درخشان فرش‌بافی مشهد در این زمان پایه‌گذاری شده و تأثیر فراوانی از نظر شیوه طراحی و رنگ‌بندی بر هنرمندان سده‌های بعد گذاشته است.

دومین دوران پرشکوهِ تاریخ فرش مشهد اثر اواسط سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (۱۸۵۹-۱۸۴۷ م. / ۱۳۱۳-۱۲۶۴ ق.) آغاز و تا دوران معاصر ادامه می‌یابد. به احتمال، برپایی نمایشگاه‌های فرش ایران در شهرهای وین و لندن باعث استقبال مردمان مغرب زمین از این هنر شده بود و همین امر باعث رونق تولید در مناطق مختلف ایران از جمله مشهد گردید. به تدریج افراد با استعداد و توانمند از شهرهای دوسر و نزدیک همچون تبریز، کرمان، چهارمحال و بختیاری، کاشمر، بیرجند، نیشابور و... وارد مشهد شده و در کنار تولیدکنندگان قدیمی اقدام به تولید فرش‌هایی به سبک قدیم کردند. کیفیت بالای رنگرزی، بافت و طراحی سبب شد علاوه بر عامه مردم، طبقه متمکن و گاه حاکم بر ایران سفارش بافت فرش‌هایی در ابعاد کوچک و بزرگ را به کارگاه‌های فعال و معتبر در مشهد بدهند. در حال حاضر نمونه‌هایی متعدّد اثر هنر دست تولیدکنندگان مشهدی زینت‌بخش کاخ‌ها، موخره‌ها و مجموعه‌های خصوصی ایران و جهان هستند. پس اثر پیروزی انقلاب اسلامی، به همت متولیان آستان قدس رضوی، گنجینه‌ای با ارزش از فرش‌های نفیس ایرانی اثر انبارها و مخازن خارج و پس از مرمت در موزه‌های فرش آستان قدس رضوی و موزه ملی ملک به نمایش در آمد.

در بررسی و مطالعه کتاب‌ها و مجلات تخصصی فرش، مشاهده می‌شود که اطلاعات نوشتاری بسیار کمی

در مورد فرش‌های مشهد موجود است و همین امر سبب شده که محققین و کارشناسان هنر اسلامی، دوران مهم تاریخ فرش‌بافی در این ناحیه را با عبارات و کلماتی گنگ و گاهی مبالغه‌آمیز خاتمه دهند؛ در صورتی که با نگاه اجمالی به آثار می‌توان دید که در این دو مجموعه قرار دارند و اندکی مطالعه کتابخانه‌ای می‌توان ویژگی‌های ساختاری فرش‌های مشهد در اواخر دوران قاجار تا دوران معاصر را مشخص نمود، آثاری که با الگوبرداری اثر فرش‌های صفوی و اندکی تغییر در نقش‌مایه‌های تزئینی در انواع خوب، متوسط و گاه ضعیف بافته شده‌اند. موخره ملی ملک در تهران، یکی از مکان‌های مهم برای مطالعه تاریخ فرش‌بافی شهر مشهد است. اگرچه بیشتر آثار محفوظ در این موزه برای فروش کردن منزل شخصی ایشان تهیه شده‌اند، اما کیفیت بالای طراحی، رنگ‌بندی و بافت، گواهی بر ذوق و سلیقه شخصی حاج حسین آقا ملک در خرید یا سفارش آنها بوده است به طوری که با مطالعه این آثار با امضا یا بدون امضا می‌توان گوشه‌ای از وضعیت تولید فرش مشهد در دوران حیات ایشان را مشخص نمود. در ادامه برای شناخت بهتر فرش‌های محفوظ در این مجموعه ابتدا سابقه تاریخی و سپس ویژگی‌های فرش مشهد به اختصار معرفی می‌گردد.

سابقه تاریخی فرش مشهد

مشهد، مشهد مقدس یا مشهد طوس، شهری است که در بین دو رشته کوه هزارمسجد و بینالود و در دره کشف رود قرار گرفته است (مصاحب، ۱۳۸۱: مدخل مشهد). این شهر تا آغاز قرن ۳ ق. / ۹ م. اهمیتی نداشت و به جای شهر مشهد، قریه‌ای به نام سناباد، از توابع طوس قرار داشت. پس از شهادت حضرت علی بن موسی الرضا (ع) در سال ۲۰۲ ق. / ۸۱۸ م. به دست مأمون و دفن آن حضرت در این محل، به این نام مشهور گردید (دهخدا، ۱۳۷۲: مدخل مشهد). برخی معتقدند که حمدالله مستوفی (قرن ۸ ق. / ۴ م.) اثر نخستین کسانی است که سناباد را مشهد نامیده است [۱] و از آن به بعد به همین نام مشهور شده است (مصاحب، ۱۳۸۱: مدخل مشهد). با ویرانی شهر طوس بر اثر حمله مغول، مردم این شهر به سمت مشهد کوچ کردند و به تدریج بر وسعت و آبادی این شهر افزوده شد. در عصر تیموریان، شاهرخ در آبادی و عمران مشهد کوشش‌های زیادی کرد و در زمان سلسله صفویه به ویژه دوران سلطنت شاه طهماسب اول و شاه عباس اول، بناهایی متعدّد در این شهر ساخته شد (بیات، ۱۳۶۷: ۱۷۰).

تا قبل از دوران صفویه اطلاعات زیادی در مورد فرش‌بافی این ناحیه وجود ندارد. با ظهور صفویان فصل تازه‌ای از شکوه و آبادانی در مشهد آغاز شد و با رسمیت یافتن مذهب تشیع، اهمیت آن روز به روز بیشتر گردید.

فرش‌های کاشان و یک کاروانسرا مخصوص فرش‌های خراسان و هرات بوده و ذکر هرات بیشتر به خاطر فرش‌های مرغوب آن بوده است (یاسر شاطر، ۱۳۸۴: ۸۳). گویا قالی‌هایی با طرح هراتی با مذاق و سلیقه اروپاییان سازگاری داشت چون علاوه بر وجود تعداد بی‌شماری اثر آنها، تصاویر این قالی‌ها را در نقاشی‌های اروپایی [۷] نیز می‌توان مشاهده نمود (دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۷: ۳۷۶). در کتاب‌های مختلفی که در زمینه قالی یا تاریخ هنر اسلامی و ایرانی منتشر شده است مطالب یا تصاویری اثر قالی‌هایی شرق ایران در عصر صفویان وجود دارد ولی احتمال اینکه برخی اثر این قالی‌ها در شرق ایران بافته شده باشند، بسیار کم است، اما محققین آنها را به دلیل داشتن ویژگی‌های بالا در سردیف قالی‌های شرقی قرار داده‌اند که برخی اثر آنها را می‌توان به دلیل ظرافت در طراحی و بافت رد کرد [۸].

شورش افغان‌ها و انقراض سلسله صفویه، هرج و مرجی شدید در ایران به وجود آورد که نتیجه آن فروپاشی اقتصاد ایران اثر جمله صنعت قالی‌بافی بود. قاجاریان در سال ۱۲۱۰ ق. / ۱۷۹۶ م. به قدرت رسیدند و تا سال ۱۳۴۳ ق. / ۱۹۲۵ م. بر ایران حکومت کردند. مدارکی دال بر این که آنها اثر این هنر حمایت کردند یا کارگاه‌هایی در پایتخت‌شان، تهران، دایر کرده باشند در دست نیست (فریه، ۱۳۷۴: ۱۴۰). با گذشت زمان و ایجاد امنیت در کشور و عدم وجود رقیبان خارجی در این صنعت، این هنر جایگاه واقعی خود را پیدا نمود، هنرمندان و تولیدکنندگان قالی در این دوران سعی کردند با توجه به فضای جامعه و سفارشیاتی که از حاکم، اشراف و تجار دریافت می‌کردند قالی‌های مورد نیاز آنها را تولید کنند. با حضور شرکت‌های خارجی در ایران، دگرگونی‌هایی را در شیوه طراحی، رنگبندی، بافت و سرنگیزی شاهد هستیم؛ ابعاد فرش‌ها نیز با توجه به خواست کشورهای مقصد تغییر کردند. شاید بتوان گفت تجاری شدن فرش ایران باعث تغییر در ماهیت فرش ایرانی شده بود.

از اوایل دوران قاجار شواهد کمی در مورد قالی‌بافی در خراسان موجود است. گویا در این دوران خراسان در مقام مرکز معتبر قالی‌بافی باقی مانده بود و کرمان نیز در سطحی اندک ناخرل‌تر به بافتن قالی‌های خود ادامه می‌داده است (فریه، ۱۳۷۴: ۱۴۰). بر اساس نوشته‌ها در اواخر دهه ۱۷۸۰ م. / ۱۱۹۴ ق. فرش‌هایی در خراسان بافته می‌شد که متن برخی از آنها زربافت بوده است (یار شاطر، ۱۳۸۴: ۹۲). لازم به ذکر است که به کارگیری الیاف فلزی در متن قالی‌های مشهد، اثر ویژگی‌های شاخص فرش‌بافان مشهدی در دوران پرشکوه صفویان بوده است و یکی از بهترین نمونه‌های آن در موزه فرش آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود [۹]. گزارش‌های کمپانی هند شرقی در ۱۷۹۰ م. / ۱۲۰۵ ق. حکایت از رونق دوباره

گسترش پایتخت و ساختمان‌های تازه باعث شد نیاثر به قالی بیشتر شود و فرش‌بافی اثر رشته‌های مهم اقتصادی برای مردم گردد. به دستور شاه عباس، در استرآباد، شیروان، قره باغ، کاشان، گیلان و مشهد کارگاه‌های فرش‌بافی دایر گردید. بنا به نوشته شاردن [۲] به دستور شاه عباس هر کانون بافت فرش می‌بایست فرش را به شیوه خود ببافد (آذرپاد، حشمتی رضوی، ۱۳۷۲: ۱۵). در این کارگاه‌ها با استعدادترین هنرمندان ایرانی و خراسانی مشغول به کار شدند و فرش‌های زیبا و نفیسی را به وجود آوردند، پدروتشیرا [۳] سیاح پرتغالی که در سال ۱۰۹۲ ق. / ۱۶۰۴ م. از ایران دیدن کرده است قالی‌های خراسان را از نظر مرغوبیت در درجه سوم، پس از قالی‌های یزد و کرمان می‌داند (فریه، ۱۳۷۴: ۱۲۷). بیشتر کارشناسان هنر اسلامی در هنگام تألیف کتاب‌های خود، به قالی‌های خراسان لقب هراتی داده‌اند. شاید بتوان گفت اطلاق نام هراتی توسط محققین به این قالی‌ها، تحت تأثیر نوشته‌های سفرنامه نویسان و جهانگردان بوده است. اولریوس [۴] در سفر خود به ایران که در سال ۱۶۳۷ م. / ۱۰۴۷ ق. همراه با سفیر دوک هلشتین گوتروپ [۵] انجام داده بود، اشاره به زیباترین قالی‌های ایران نموده که در شهر هرات، یکی از ایالت‌های مهم خراسان بافته شده است (دیماند، ۱۳۸۳: ۲۶۷). شاید همین امر باعث شده که بیشتر محققین هنر اسلامی، واژه هراتی را برای معرفی فرش‌های شرق ایران به کار برند. ارنست کونل در هنر اسلامی مهم‌ترین ویژگی‌های قالی‌های هراتی در اواخر قرن ۱۶ م. / ۱۰ ق. را متن قرمز رنگ (قرمز لاک) همراه با گل‌های برگ نخلی (برگ کنگری) و اسلیمی‌های ابری می‌داند که حاشیه آنها اغلب آبی (سورمه‌ای) یا سبز بوده است. به علت وجود تعداد بی‌شماری اثر این فرش‌ها در کشور پرتغال شاید بتوان گفت این‌گونه اثر فرش‌ها مورد استقبال مردمان ساکن در این نواحی بوده است (کونل، ۱۳۶۸: ۲۱۰). ویژگی‌های اشاره شده در مورد فرش‌های هراتی مطابقت کاملی با قالی‌های افشان شاه عباسی دارد. سیسل ادواردز اطلاق نام هراتی به این گونه از قالی را اشتباه می‌داند [۶] زیرا هیچ گونه مدرکی دال بر اینکه شاهرخ در پایتخت خود، هرات، اقدام به تأسیس کارگاه قالی‌بافی وابسته به دربار کرده باشد وجود ندارد، او معتقد است در کشورهای مغرب زمین توافق حاصل شده که قالی‌های مشرق ایران در هرات که زمانی پایتخت اداری و شهر اصلی خراسان بوده تهیه شده است؛ اما بر اساس مدارک موجود، سنت قالی‌بافی در این ناحیه وجود نداشته است (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۸۷).

در عصر صفویان فرش‌های خراسانی از شهرت بسیار بالایی برخوردار بوده است به طوری که در زمان شاه سلیمان ۱۱۰۵-۱۰۷۷ ق. / ۱۶۶۴-۹۴ م. اثر مجموع بیست و یک کاروانسرای مهم اصفهان دو کاروانسرا برای

ترسیم و بهتر اثر همه با رنگ‌های ثابت طبیعی مزین می‌گردد. در تمام مشهد چهل دستگاه قالی‌بافی، ششصد و پنجاه کارگر ابریشم‌کاری و سیصد و بیست دستگاه شال‌بافی به کار بود (کرزن، ۱۳۴۷: ۴۰). بیشتر نکات و اشارات بالا حاکی از رشد و ترقی فرش مشهد در دوران ناصرالدین شاه دارد، حتی ویلز که در اصفهان زمان ظل السلطان طبابت می‌کرده است در کتاب خود، ایران در یک قرن پیش، به قالی‌های بافت مشهد در بازار اصفهان اشاره کرده است:

فرش‌های مشهدی معمولاً پرنقش و نگارترین فرش‌های ایران هستند و بدین لحاظ حجم بیشتری از فرش‌های صادراتی به خارج را تشکیل می‌دهند. متأسفانه هر چه که زمان به جلوتر می‌رود وضع رنگ و مرغوبیت فرش‌های ایرانی هم سیر قهقرایی و تنزل خود را طی می‌کند... فرش‌های مشهد اغلب رنگ‌های به ظاهر جالب ولی ناآبایی دارند که به قول معروف با نیل رنگ شده‌اند،

در نتیجه چندان مرغوب نیستند (ویلز، ۱۳۶۸: ۱۹۴). با توجه به آثار و نوشته‌های موجود می‌توان گفت در دوران حکومت ناصرالدین شاه بر ایران ۱۸۹۶-۱۸۴۸ م. / ۱۳۱۳-۱۲۶۴ ق. فعالیت در زمینه تولید قالی بیشتر بوده است [۱۰]. لایزم به ذکر است که در این دوران شهر مشهد به عنوان مرکزی برای جمع‌آوری قالی‌های سراسر استان خراسان شناخته می‌شده و اثر آنجا به دیگر مناطق صادر می‌گشته است. اما بهترین اطلاعات را در مورد قالی مشهد می‌توان در کتاب از خراسان تا بختیاری یافت، کتابی که توسط هانری رنه دالمانی تألیف شده است [۱۱]. او در مورد فرش‌بافی مشهد در این سال‌ها چنین می‌نویسد:

... شهر مشهد یکی از مراکز مهم تجاری ایران است... قالی‌های بافت مشهد خیلی مرغوب نیست، زیرا هم از لحاظ ظرافت و هم از لحاظ نقش در حد قالی‌های ممتاز به حساب نمی‌آید با این حال صنعت فرش مشهد در کمال رونق است. این قالی‌ها را غالباً روی دارهایی می‌بافند که ۲/۵ متر عرض و بین ۳ تا ۵ متر طول آنهاست. قیمت فرش بر اساس تعداد گره‌های آن که معمولاً در هر ذرع ۲۶ است حساب می‌شود. در بحران اخیر، قیمت را بالا برده و تعداد گره‌ها را به بیست عدد تقلیل داده‌اند. بدیهی است که قیمت فرش به تناسب بهای پشم نیز بالا و پایین می‌رود. قالی‌ها بیشتر با پشم پاییزی ساخته می‌شوند و از طریق قسطنطنیه به اروپا و آمریکا صادر می‌گردند. فرش‌های مرغوب‌تر بیشتر به وسیله ایرانیان ساکن وین به بازارهای اروپا عرضه می‌شود (دالمانی، ۱۳۸۷: ص ۷۹). در این گفته مشخص می‌شود که کیفیت قالی‌های تجاری مشهد بالا نبوده اما فرش‌های نفیس و خاص در کارگاه‌ها تولید می‌شده است. ۲. عرض قالی‌ها از ۲/۵ متر بیشتر تجاوز نمی‌کرده ولی طول آنها می‌توانستند تا ۱۰

فرش‌بافی در مشهد می‌دهد. شرکت اروپایی در این سال‌ها سعی می‌کرد پس از چند دهه متارکه در معاملات، دوباره روابط تجاری خود را با ایران برقرار سازد «... قالی خراسان که به خاطر تابناکی رنگ‌ها و برتری با نقش به حق در سراسر جهان مقامی شامخ یافته، اکنون هر چه بیشتر مورد تقاضای اروپاییان قرار گرفته است...» (فریه، ۱۳۷۴: ۱۳۶). همچنین در سفرنامه اولیویه که حدوداً در اواخر سلطنت آغا محمدخان قاجار و اوایل سلطنت فتحعلی شاه بر ایران (۱۷۹۶ م. / ۱۲۱۰ ق.) نوشته شده، اشاره به قالی‌های خراسانی شده است:

از جانب خراسان و سیستان و کرمان هم محصولات چون انقوزه، ذرت، نشادر، تریاک، زیره و قماش‌های ایرانی ابریشمی و پنبه‌ای و قالی و... را می‌توان اثر راه نزدیک‌تر، کم‌خرج‌تر به دریای سفید برند تا اینکه اثر محیط حمل و نقل شود (اولیویه، ۱۳۷۱: ۱۷۰).

چند دهه بعد هنگامی که مسیو فریه، مسافر فرانسوی که در سال ۱۸۴۵ م. / ۱۲۶۱ ق. از مشهد عبور کرده است می‌نویسد که «... در این بلده قالی‌های خوب و شال‌های شبیه به شال کشمیری نسج می‌شود. شمشیر خراسانی هم معروف است. اقسام ظروف از سنگ‌ها در مشهد در کمال خوبی ساخته، به بلاد دیگر می‌برند...» (صنایع الدوله، ۱۳۶۲: ۳۲۹ و ۳۳۰). در نمایشگاه وین که به سال ۱۸۷۳ م. / ۱۲۹۰ ق. برگزار می‌شود در کنار فرش‌هایی از سنج فراهان، فرش‌های خراسانی نیز در معرض دید عموم قرار می‌گیرد (یاسر شاطر، ۱۳۸۴: ۱۵). کلنل سی. ام. مک گرگور در سال ۱۸۷۵ م. / ۱۲۹۲ ق. در شرح سفری به ایالت خراسان ضمن تمجید از قالی‌های بافت مناطق مختلف خراسان، در تعریف بازرار مشهد بیان می‌کند:

... یکی از صنایع دستی منحصر به فرد خراسان فرش است و در مشهد با کمی جستجو می‌توان انواع خوب آن را یافت. فرش‌های خراسان اغلب طرح‌های گل‌دار و شلوغ و شادند. ولی ویژگی فرش‌های بیرجند بافت ظریف و رنگ‌های خیره‌کننده آن است. این فرش‌ها را با سلیقه بسیار تهیه می‌کنند» (مک گرگور، ۱۳۶۹: ۲۶۱). با ایجاد ثبات در شهر مشهد ایجاد کارگاه‌های فرش و تولید قالی رونق دوباره‌ای پیدا می‌کند و شهر مشهد به مرکزی برای تجارت در مشرق ایران تبدیل می‌شود. فرش‌های آن نیز با تکیه بر طرح و رنگ‌بندی قدیمی به خصوص آثار دوران صفویان بافته و به بازرار عرضه می‌شود. لرد کرزن در پاییز ۱۸۸۹ م. / ۱۳۰۶ ق. عازم ایران می‌شود. او پس از مشاهده بازار مشهد، در مورد تولیدکنندگان قالی در مشهد می‌نویسد که فقط کارخانه‌های قالی‌بافی با اعتبار و اهمیت سابق باقی مانده است و فرش‌های مشهد بر سایر محصولات برتری دارد. نقشه قالی‌ها اثر روی سلیقه و ذوق عالی شرقی

متر هم برسد. ۳. پشم قالی‌ها پاییزی بوده است. ۴. مقصد قالی‌های تجاری ترکیه بوده است. سه ویژگی اول در حال حاضر نیز در بافته‌های مشهد دیده می‌شود. همان طور که گفته شد، بیشتر محققین در کتاب‌های خود علت فروق فرش مشهد را حضور بازرگانان و تولیدکنندگان تبریزی می‌دانند. بزرگان قالی خراسان که اصالت آذری داشتند، محمد کهنمویی و حاج علی خامنه‌ای، برادران عمو اغلی، صابر و شش کلانی از جمله کسانی هستند که قالی‌های نفیس و با کیفیت بالایی تولید کرده‌اند به طوری که سیسیل ادواردز در کتاب قالی ایران از آنها به نیکی و حسرت یاد کرده است. در کنار آنها تولیدکنندگان خراسانی نیز حضور داشته و با آنها رقابت می‌کردند اما در بیشتر اوقات در سطح پایین‌تری قرار داشتند. به هر حال وجود مرقد مطهر امام رضا (ع) در شهر مشهد باعث شد که به تدریج عاشقان و علاقه‌مندان به آن حضرت به این شهر بیایند به طوری که صنعتگرانی از مناطق کشمیر، کرمان، آذربایجان، کاشان و... دست به دست هم دادند تا بافت قالی در مشهد و سبک هراتی دوباره احیا گردد.

ویژگی‌ها و خصوصیات قالی مشهد

تجارت تبریزی همزمان با رونق تجارت در اروپا، در شهرهای مختلف ایران اثر جمله مشهد اقدام به تأسیس کارگاه‌های فرش‌بافی کردند و همین امر زمینه‌ساز رواج گره متقارن یا ترکی را در شهر مشهد فراهم کرد. حضور تولیدکنندگانی چون عبدالمحمد و علی‌خان عمو اغلی، حاج علی خامنه‌ای و صابر که اصالت آذری داشتند در این امر بی‌تأثیر نبوده است. سیسیل ادواردز در این مورد می‌گوید که بیشتر فرش‌ها گره فارسی داشتند و نسبت آن به گره ترکی سه به یک بوده است (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۹۰). رج شمار قالی‌های مشهد بین ۳۵ تا ۴۰ گره در هر ۶/۵ سانتی‌متر است [۱۲]. واحد اندازه‌گیری مقداری بافته شده در مشهد مُقَاط است و هر دوازده هزار گره را یک مُقَاط می‌گویند (دانشگر، ۱۳۷۲: مدخل مُقَاط).

شمال خراسان از نواحی اصلی تهیه پشم در ایران است ولی مهم‌ترین نوع پشم در تربت حیدریه تهیه می‌شود همچنین در شهرهای نیشابور، سبزوار و قوچان و نواحی مجاور مشهد نیز پشم مرغوب به دست می‌آید، کلاف‌هایی که در قالی مشهد به کار می‌برند پشم پاییزه است به همین دلیل پشم قالی‌های خراسان نرم است که نتیجه آن تولید قالی‌هایی با مقاومت و دوام کم است. این امر سبب تولید قالی‌هایی با قیمت مناسب و در نتیجه استقبال خانواده و خرید آن شده است (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۹۰). جنس تار و پود آن معمولاً از پنبه است و پس از هر دو چین بافت (به ویژه در قالی‌های آستان قدس رضوی) پود نازک را بر روی پود ضخیم قرار می‌دهند. در بعضی از قالی‌های تجاری و

معمولی، معمولاً این پود نازک را عبور نمی‌دهند و این امر در کنار استفاده از گره جفتی از معایب عمده فرش مشهد هستند. تعداد رنگ در قالی‌های مشهد از ۲۰ رنگ تجاوز نمی‌کند و این رنگ‌ها عبارتند از: قرمز سیر (قرمز دانه)، عنابی، کرم، انواع سبز، آبی، سورمه‌ای، قهوه‌ای و... در این بین لاک قمرز دانه از رنگ‌های اصیل مشهد است. سیسیل ادواردز در مورد آن در کتاب خود نوشته است:

از ویژگی‌های ممتاز قالی‌های شرق ایران، استفاده از لاک یا قمرز دانه (به جای روناس) برای تهیه رنگ‌های سرخ است. این روش طی قرون و اعصار تغییر نکرده است. چه تا به امروز نیز در مشهد، بیرجند و کرمان انواع رنگ سرخ را از قمرزدانه به دست می‌آورند و از روناس به عنوان یک ماده کمک کننده بهره می‌گیرند (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۸۷).

قالی‌های مشهد در ابعاد متوسط و بزرگ (از ۲×۲ تا ۴×۵ متر و بیشتر) تولید و بافته می‌شوند. تار و پود این قالی‌ها معمولاً از پنبه است (هانگلدین، ۱۳۷۵: ۷۱). عمل شیرازه‌بافی تا ۵۰ سال قبل همزمان با بافت انجام می‌شده، اما از آن زمان تا امروز، قالی‌های مشهد پس از پایان بافت، شیرازه‌بافی می‌شوند (شروله، ۱۳۸۱: ۱۷۱). طرح‌های مشهد تحت تأثیر قالی‌های کرمان بوده است و برخی از استادان طراحی، همچون عبدالحمید صنعت نگار، محمد حسین فخر الواعظین مهدوی و... اصلیت کرمانی داشته‌اند، شاید به همین دلیل است که بیشتر بافته‌های نفیس کارگاه عمو اغلی، زمینه‌ای شلوغ و پر از نقش و نگار را داشته و حتی برخی از اسلیمی‌های به کار رفته نیز تحت تأثیر نقشه‌های کرمان بوده‌اند [۱۳]. لازم به ذکر است که شاخص‌ترین و اصیل‌ترین طرح قالی مشهد، افشان شاه عباسی است. سیسیل ادواردز طرح‌های رایج مشهد تا اوایل قرن هجدهم را به سه گروه تقسیم کرده بود: الف) قالی‌هایی که طرح هراتی دارند ب) قالی‌هایی که طرح اسلیمی با نگاره‌های ماری دارند ج) انواع مخصوصی از قالی‌های شکارگاه یا قالی‌های سراسری گل و حیوان (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۸۷).

البته در مشهد طرح‌های بندی، درختی، لچک و ترنج، شیخ صفی، گلدانی و... تولید می‌شود ولی اولویت با نقشه‌های افشان شاه عباسی گل درشت یا گل ریز است. قالی‌های افشان شاه عباسی گل ریز یا کوچک توسط کارگاه‌های عبدالمحمد عمو اغلی ابداع و به تدریج فراگیر شد. ترکیب رنگ بندی متن و حاشیه در بیشتر قالی‌های مشهد به صورت‌های زمینه لاک قمرز دانه با حاشیه سورمه‌ای، زمینه کرم با حاشیه سورمه‌ای، زمینه سورمه‌ای با حاشیه لاک قمرزدانه یا کرم است. در دوره حاضر به دلیل گران بودن رنگ لاک و عدم اقبال مردم به این رنگ، بیشتر تولیدکنندگان از رنگ کرم برای متن و سورمه‌ای برای حاشیه استفاده می‌کنند.

آشنایی با موزه ملک

حاج حسین آقا ملک اصالتاً تبریزی و فرزند محمدکاظم ملک‌التجار بودند که به سال ۱۲۵۵ ش. / ۱۲۹۲ ق. / ۱۸۷۵ م. در تهران چشم به جهان گشودند (سایت موزه ملی ملک). هوش سرشار، شمر اقتصادی بی‌نظیر و علاقه به علم و دانش، از ویژگی‌های بارز ایشان بود و همین امر سبب شد که در طول عمر پربار خود آثار متعدّد و گرانبهایی را جمع‌آوری نمایند (نقوی، ۱۳۷۲: ۴۲۰). حاج حسین آقا ملک به سال ۱۳۵۱ ش. / ۱۳۹۲ ق. / ۱۹۷۲ م. فوت و در حرم مطهر حضرت رضاع (ع) به خاک سپرده شد. از ایشان اموال بسیاری از جمله املاک و مستغلات، نسخه خطی یا چاپ سنگی، تابلوهای نقاشی، قالی، تمپر، سکه، آثار لاک، لوستر و میلان و... به صورت وقف به یادگار مانده است (سایت موزه ملی ملک). در سال ۱۳۶۴ ش. / ۱۴۰۵ ق. / ۱۹۸۵ م. با همت و تلاش آیت الله واعظ طبسی، نماینده ولی فقیه در خراسان و تولیت آستان قدس رضوی، در زمینی به مساحت ۵۷۰۰ متر عملیات ساخت موزه و کتابخانه ملی ملک آغاز شد. لازم به ذکر است که این خرمین در ضلع جنوبی وزارت امور خارجه و از موقوفات حاج حسین ملک به شماره ۶۶۶۸ بوده است. ساختمان موزه ملی ملک با سبک معماری سنتی و اسلامی و با زیربنای ۹۴۰۰ متر مربع تأسیس و در سال ۱۳۷۵ ش. / ۱۴۱۶ ق. / ۱۹۹۶ م. به بهره‌برداری رسید (معمار طلوعی، ۱۳۷۸: ۱۱ الی ۲۲). پس از اتمام ساخت این بنا، آثار نفیس و باارزش ایشان در معرض دید عموم مردم، دانشجویان و علاقه‌مندان به فرهنگ و هنر ایرانی قرار گرفت [۱۴]. اثر جمله آثار منحصر به فرد این مجموعه ۳۴ تخته فرش دستباف است که در مهم‌ترین مناطق قالی‌بافی ایران با بهترین کیفیت بافته شده‌اند. رضیه مرتضوی در مورد موزه فرش می‌نویسد: «... با بررسی وقفنامه‌های هفتگانه مرحوم ملک در هیچ‌کجا با موردی مواجه نشدیم که اشاره به وقف فرش‌های خود کرده باشد. استدلال ما این است که مرحوم واقف در اواخر سال ۱۳۵۰ باقی مانده دارایی‌های خود را بر آستان مقدس رضوی وقف نمود، کلیه لوازم منزل وی اثر جمله فرش‌ها نیز شامل آن شدند که به مناسبت تعداد قابل ملاحظه آنها در موزه ملک، سالی برای نمایش آنها در نظر گرفته شد. در حال حاضر سالن فرش موزه ملک پذیرای ۱۷ تخته قالی و قالیچه‌هایی است که در منزل مرحوم واقف جهت استفاده و یا تزئین به کار رفته است...» (مرتضوی، ۱۳۸۸: ۳۷). لایحه به ذکر است که بیش از یک سوم قالی‌های محفوظ در این موزه توسط تولیدکنندگان گمنام و گاه معتبری همچون برادران عمو اغلی، حاج عبدل مؤمن قالی‌باف، صابر، مشیری و... بافته شده است، که این امر گواهی بر علاقه حاج حسین ملک به این گونه از آثار بوده است. این مجموعه غنی از فرش‌های مشهد کمک شایانی به شناخت پیشینه

قالی‌بافی در اواخر قاجاری تا دوران معاصر خواهد نمود. در ادامه دستبافته‌هایی که در موزه ملک نگهداری می‌شوند به اختصار معرفی می‌گردند:

۱- قالی افشان شاه عباسی

این قالی با شماره کلاسه ۰۴۱ ردیف ۲۱ ثبت شده است. قالی با طرح شاخص افشان شاه عباسی در ابعاد ۵۰۲×۳۱۸ سانتی‌متر به احتمال اوایل یا اواسط سده ۱۴ ق. / اواخر قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ م. بافته شده است. طرح نقش افشان را به صورت واگیره‌ای طراحی و بر روی متن صورتی رنگ تکرار کرده است. (تصویر ۱) جنس تار و پود این قالی اثر پنبه و پرز آن از پشم است. نوع گره متقارن (ترکی باف) و رج شمار قالی ۳۴ گره در ۷ سانتی‌متر و به شیوه تمام لول بافته شده است. در حاشیه چهارم بالای قالی در کتیبه‌ای به خط نستعلیق عبارت «عمل حاجی عبدل» دیده می‌شود [۱۵]. عمده رنگ‌های قالی عبارتند از: قرمز روشن (صورتی)، کرم، سورمه‌ای، سبز روشن، سبز، سبز تیره، آبی، روشن، آبی، تیره، نارنجی، قرمز تیره، قرمز، فیروزه‌ای و...

۲- قالی افشان اسلیمی بندی

این قالی با شماره کلاسه ۰۴۱ ردیف ۲۰ با طرح افشان‌بندی اسلیمی ختایی ثبت شده است. قالی در ابعاد ۴۳۷×۴۸۴ سانتی‌متر (تقریباً مربع) به احتمال در اوایل یا اواسط سده ۱۴ ق. / اواخر قرن ۱۹ و اوایل ۲۰ م. بافته شده است. جنس تار و پود این قالی اثر پنبه و پرز آن از پشم است. نوع گره متقارن (ترکی باف) و رج شمار قالی ۳۴ گره در ۷ سانتی‌متر و به شیوه تمام لول بافته شده است. در حاشیه فرعی اول این دستبافت می‌توان کتیبه‌ای را مشاهده نمود که در آن عبارت «عمل حاجی

تصویر ۱: قسمتی از متن قالی افشان شاه عباسی، بافت کارگاه حاج عبدل مؤمن قالی‌باف / اوایل یا اواسط قرن ۱۴ ق. / اواخر قرن ۱۹ اوایل قرن ۲۰ م. (مأخذ تصویر: عکس از نگارنده)

عبدل» به خط نستعلیق بافته شده است. (تصویر ۲) عمده رنگ‌های قالی عبارتند از: سبز، صورتی، لاک، کرم، سورمه‌ای، آبی روشن، سبز روشن، قهوه‌ای، نارنجی و...

۳- قالی افشان شاه عباسی

قالی با شماره کلاسه ۰۴۱ ردیف ۱۷ و شماره اموال ۲۵۴ و مزین به طرح افشان شاه عباسی ثبت شده است. این دستبافت در ابعاد ۳۲۲×۳۳۹ سانتی‌متر به احتمال در اوایل یا اواسط سده ۱۴ ق. / اواخر قرن ۱۹ و اوایل ۲۰ م. بافته شده است. در هر هفت سانتی‌متر آن ۳۸ گره متقارن (ترکی) زده شده است. جنس تار و پود آن پنبه و پرز آن پشم است. شیوه پودگذاری دو پود ضخیم و نازک است و به صورت تمام لول بافته شده است. در حاشیه فرعی اول این دستبافت می‌توان کتیبه‌ای را مشاهده نمود که در آن عبارت «عمل حاجی عبدل» به خط نستعلیق بافته شده است. (تصویر ۳) لایحه به ذکر است که طرح گل و برگ ختایی به صورت واگیره بر متنی به رنگ سبز روشن تکرار شده است. عمده رنگ‌های قالی عبارتند از: کرم، شکلاتی، سبز خردلی، لاک، سورمه‌ای، صورتی، نخودی، سبز روشن، سبز تیره، نارنجی، آبی و...

تصویر ۲:

قسمتی از متن قالی افشان اسلیمی بندی، بافت کارگاه حاج عبدل / اوایل یا اواسط قرن ۱۴ ق / اواخر قرن ۱۹ اوایل قرن ۲۰ م. (مأخذ تصویر: عکس از نگارنده)

تصویر ۳:

قسمتی از متن و حاشیه قالی افشان شاه عباسی، بافت کارگاه حاج عبدل مومن قالی باف / اوایل یا اواسط قرن ۱۴ ق / اواخر قرن ۱۹ اوایل قرن ۲۰ م. (مأخذ تصویر: عکس از نگارنده)

۴- قالی افشان اسلیمی بندی

این دستبافت با شماره کلاسه ۰۴۱ ردیف ۳۲ در موزه ملک به ثبت رسیده است. ابعاد قالی ۴۱۰×۴۷۰ سانتی‌متر و با طرح واگیره‌ای افشان اسلیمی در اوایل یا اواسط قرن ۱۴ ق. / اواخر قرن ۱۹ یا اوایل قرن ۲۰ م. بافته شده است. در هر هفت سانتی‌متر آن ۳۷ گره متقارن (ترکی) زده شده و پس از هر رج بافت دو پود ضخیم و نازک عبور داده شده است. قالی به شیوه تمام لول بافته و شیرازیه هنگام بافت به صورت متصل پیچیده شده است. جنس تار و پود آن پنبه و پرز آن پشم است. در حاشیه فرعی اول این دستبافت می‌توان کتیبه‌ای را مشاهده نمود که در آن عبارت «عمل حاجی عبدل» به خط نستعلیق بافته شده است. لازم به ذکر است که متن قالی به صورت واگیره کار شده است، بدین صورت که طراح با گردش شاخه اسلیمی مزین به چنگ‌های اسلیمی، قاب‌های خریابی را در سطح فرش ایجاد کرده است. (تصویر ۴) فضای بین قاب‌ها و بندهای اسلیمی با گل‌های شاه عباسی برگ کنگری، اسلیمی ابری و برگ‌های ختایی پر شده است. عمده رنگ‌های به کار رفته در قالی عبارتند از: سورمه‌ای، لاک، کرم، آبی تیره، آبی روشن، زرد، اسپرک، نارنجی، سبز تیره و روشن، قرمز روشن و...

تصویر ۴: قسمتی از متن قالی افشان اسلیمی بندی، بافت کارگاه حاج عبدل مومن قالی باف / اوایل یا اواسط قرن ۱۴ ق / اواخر قرن ۱۹ اوایل قرن ۲۰ م. (مأخذ تصویر: عکس از نگارنده)

۵- قالی لچک و ترنج

بنا بر گفته مسئولین موزه، این قالی به احتمال در اواخر سال ۱۲۹۲ ش. / ۱۳۳۱ ق. / ۱۹۱۳ م. در شهر مشهد بافته شده است. قالی با شماره کلاسه ۰۴۱ ردیف ۱۸ در مجموعه ملک به ثبت رسیده است. جنس تار و پود این قالی از پنبه و پرز آن از پشم است. نوع گره، متقارن (ترکی باف) و سرج شمار قالی ۳۵ گره در ۷ سانتی‌متر بوده که به شیوه تمام لول بافته شده است. پس از هر رج بافت پود ضخیم و نازک عبور داده شده و شیرازیه متصل و همزمان با بافت فرش زده شده است. ابعاد قالی

۵۶۰×۳۸۸ سانتی‌متر و طرح آن لچک و ترنج است. لایرم به ذکر است که عبارت «سفارش انطیقه چی عمل حاجی عبدال» در کتیبه‌های این دستبافت علاوه بر بالای قالی در قسمت پایین نیز بافته شده است. (تصویر ۵)

تصویر ۵: کتیبه نوشته شده در قالی لچک و ترنج «سفارش انطیقه چی عمل حاجی عبدال» (مأخذ تصویر: عکس از نگارنده)

تصویر ۷: قسمتی از متن قالی افشان شاه عباسی گل درشت، بافت مشیری/۱۲۷۷ ش/۱۳۱۵ ق/۱۸۹۸ م. (مأخذ تصویر: عکس از نگارنده)

۷- قالی ترنج افشان شاه عباسی

این قالی با شماره کلاسه ۰۴۱ ردیف ۲ و با ابعاد ۳۹۴×۲۶۰ سانتی‌متر به ثبت رسیده است. این دستبافت فاقد کتیبه در قسمت حاشیه یا متن است. ظرافت‌های بافت و طراحی، رنگ‌بندی و بافت این اثر مشابه چند نمونه دیگری است که در کارگاه عباسقلی صابر بافته شده است [۱۶]. تاریخ بافت این قالی ۱۳۳۷ ش./۱۳۷۷ ق./۱۹۵۸ م. ذکر شده، که احتمال بافت این دستبافت نفیس در کارگاه عباسقلی صابر را بیشتر می‌کند. قالی در ابعاد ۳۹۴×۲۶۰ سانتی‌متر با گره متقارن (ترکی‌باف) و رج‌شمار آن ۷۵ گره در هفت سانتی‌متر است. (تصویر ۸) رنگ‌بندی این قالی در زمینه کارهای منحصر به فرد کارگاه‌های مشهد است؛ زمینه به رنگ زیتونی و حاشیه کرم کمتر در فرش‌های این دوران مشهد دیده می‌شود. عمده رنگ‌های قالی عبارتند از: سبز زیتونی، آبی، لاک، کرم، صورتی، نارنجی، سفید، سورمه‌ای و ...

تصویر ۸: قالی ترنج افشان شاه عباسی به احتمال بافت کارگاه عباسقلی صابر/ تاریخ بافت ۱۳۳۷ ش./۱۳۷۷ ق./۱۹۵۸ م. (مأخذ تصویر: عکس از نگارنده)

با توجه به کتیبه موجود بر این قالی می‌توان گفت این قالی توسط حاج حسین ملک خریداری شده است. طراحی و رنگ‌بندی به کار رفته در متن قالی متفاوت با دیگر آثار حاجی عبدال است و در طراحی آن کمتر نشانی از ظرافت‌های رنگ و طرح دیگر بافته‌های ایشان مشاهده می‌شود. (تصویر ۶) عمده رنگ‌های قالی عبارتند از: لاک، سورمه‌ای، قرمز روشن، آبی، خاکی، آبی روشن و نارنجی، سبز روشن و تیره و ...

تصویر ۶: ترنج قالی لچک و ترنج باف حاج عبدال مومن قالی باف/ تاریخ بافت به احتمال اواخر ۱۲۹۲ ش/۱۳۳۱ ق/۱۹۱۲ م. (مأخذ تصویر: آرشیو کتابخانه موزه ملک)

۶- افشان شاه عباسی گل درشت

قالی با شماره کلاسه ۰۴۱ ردیف ۹ و شماره اموال ۷۲۹ ثبت شده است. گل‌های درشت و متن قرمز لاک، گواهی بر حفظ سنت طراحی صفوی در این دوران است. ابعاد قالی ۶۴۰×۴۱۳ سانتی‌متر بوده که در سال ۱۲۷۷ ش./۱۳۱۵ ق./۱۸۹۸ م. در مشهد بافته شده است. (تصویر ۷) نوع گره، نامتقارن (فارس‌سی) و در هر ۶/۵ سانتی‌متر ۵۴ گره زرده شده است. تاس و پود آن از پنبه و پرز اثر پشم است. پس از هر رج بافت، دو پود

۸- قالی لچک و ترنج شیخ صفی:

تصویر ۱۰: قالی ترنج افشان درختی، تاریخ بافت به احتمال ۱۳۱۵ ش./ ۱۳۵۵ ق./ ۱۹۳۶ م. (مأخذ تصویر: عکس از نگارنده)

۱۰- قالی افشان شاه عباسی (واگیره ای)

این قالی به شمارهٔ اموال ۰۰۰۲۸ / ۰۸ / ۱۳۹۲ در موزهٔ ملی ملک به ثبت رسیده است. جنس تار و پود از پنبه و پرز از پشم است. قالی در ابعاد ۲۵۳ × ۳۲۶ سانتی‌متر در سال ۱۳۱۵ ش./ ۱۳۵۵ ق./ ۱۹۳۶ م. بافته شده است. نوع گره نامتقارن (فارسی) و رج‌شمار آن ۳۳ گره در هر ۶/۵ سانتی‌متر است. متن سورمه‌ای این قالی با تکرار پیچش‌های ختایی همراه با گل‌های شاه عباسی تزیین شده است. درحاشیهٔ قالی طرح اصیل هراتی اجرا شده است. لازم به ذکر است که این قالی جفت بوده و نمونهٔ دوم نیز مشابه همین دستبافت با شمارهٔ اموالی ۰۰۰۲۹ / ۰۸ / ۱۳۹۲ به ثبت رسیده است. متن قالی به رنگ سورمه‌ای و حاشیه نیز با طرح هراتی و به رنگ قرمز لاکه بافته شده است. عمده رنگ‌های به کار رفته در قالی عبارتند از: سورمه‌ای، قرمز لاکه، آبی، تیره، آبی روشن، کرم، صورتی، سبز و ... (تصویر ۱۱)

بزرگ‌ترین قالی موزهٔ ملی ملک توسط یکی از بهترین تولیدکنندگان مشهدی در اواخر دوران پهلوی اول بافته شده است. این قالی با شمارهٔ کلاسه ۰۴۱ ردیف ۸ و شمارهٔ اموال ۳۴۰ به ثبت رسیده است. (تصویر ۹) ابعاد این دستبافت ۵۸۸ × ۱۰۶۹ سانتی‌متر بوده که درکارگاه علی خان عموغلی بافته شده است. تاریخ بافت قالی ۱۳۱۷ ش./ ۱۳۵۸ ق./ ۱۹۳۹ م. ذکر شده است [۱۷]. نوع گره، متقارن (ترکی) و رج‌شمار آن ۵۰ گره در هفت سانتی‌متر است. جنس تار و پود اثر پنبه و پرز از پشم است. طرح این دستبافت از فرش شیخ صفی محفوظ در موزهٔ ویکتوریا و آلبرت لندن، الگو برداری شده است. گویا این طرح مورد علاقهٔ اکثر تولیدکنندگان مشهدی به ویژه خاندان عموغلی بوده است به طوری که نمونه‌هایی متعدّد اثر آن را در کاخ‌ها، موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی به ویژه موزهٔ فرش ایران، کاخ گلستان و کاخ ملت می‌توان مشاهده نمود. رنگ‌بندی قالی بر اساس ترکیب رنگی عصر صفویان بافته شده است به طوری که متن به رنگ قرمز لاکه و حاشیه نیز سورمه‌ای است.

تصویر ۹: قسمتی از لچک قالی لچک و ترنج شیخ صفی بافت علی خان عموغلی / تاریخ بافت ۱۳۱۷ ش./ ۱۳۵۸ ق./ ۱۹۳۹ م. (مأخذ تصویر: آرشیو کتابخانهٔ موزهٔ ملک)

۹- قالی ترنج - افشان درختی:

تصویر ۱۱: قسمتی از حاشیهٔ قالی مزین به طرح هراتی و به رنگ قرمز لاکه بافته شده است. (مأخذ تصویر: http://malekmuseum.org/artifact/1392.08.00028)

این قالی به شمارهٔ ۰۰۰۲۷ / ۰۸ / ۱۳۹۲ در موزهٔ ملی ملک به ثبت رسیده است. بنا بر نظر کارشناسان موزه، قالی در سال ۱۳۱۵ ش./ ۱۳۵۵ ق./ ۱۹۳۶ م. در ابعاد ۳۰۰ × ۳۷۶ سانتی‌متر بافته شده است. با اینکه تولیدکنندهٔ این اثر نامعلوم است، اما نحوهٔ طراحی شاخه‌های درخت و حرکت آن در سطح فرش بته‌های زیبایی را ایجاد نموده که یادآور فرش‌های نفیس کرمان در همین دوران است. رنگ متن قالی قرمز لاکه و حاشیه سورمه‌ای است. نوع گره به کار رفته در قالی نامتقارن (فارسی) و رج‌شمار آن ۳۴ گره در ۶/۵ سانتی‌متر است. تار و پود آن از پنبه و پرز از پشم است. (تصویر ۱۰) عمده رنگ‌های به کار رفته در قالی عبارتند از: سورمه‌ای، لاکه، کرم، آبی، آبی روشن، سفید، صورتی، سبز تیره، سبز روشن و ...

۱۱- قالی افشان شاه عباسی گل ریز (کوچک):

این قالی با شمارهٔ اموال ۱۳۹۲/۰۸/۰۰۰۱۴ در مجموعهٔ ملک به ثبت رسیده است. قالی در سال ۱۳۴۹ ش./۱۳۹۰ ق./۱۹۷۰ م. با زمینهٔ کرم بافته شده است. ابعاد قالی ۴۰۸ × ۲۵۸ سانتی‌متر، جنس تار و پود از پنبه و پرز اثر پشم است. نوع گره، متقارن (ترکی) و رج‌شمار آن ۷۵ گره در هر ۷ سانتی‌متر است. شیوهٔ بافت تمام لول و پس از هر چین بافت دو پود ضخیم و نازک عبور داده شده است. همچون دیگر آثار اصیل مشهدی از رنگ‌های سورمه‌ای لاک، کرم، آبی، آبی روشن، صورتی، سبز تیره، سبز روشن، نارنجی و... برای رنگ بندی فرش استفاده شده است. (تصویر ۱۲) متن قالی به شیوه‌ای جدید و با گل‌های شاه عباسی ظریف تزیین شده است. لازم به ذکر است که این طرح توسط عبدالحمید صنعت نگار [۱۸] و به سفارش عبدالحمید عمو اغلی اجرا شده بود. گویا عبدالحمید عمو اغلی برای حفظ بانرا و همچنین رقابت با دیگر تولیدکنندگان مشهدی با ایجاد اندکی تغییر در طرح‌های اصیل مشهدی توانست این طرح جذاب را ابداع نماید. در حال حاضر نمونه‌هایی متعدد از این گونه فرش‌ها در موزه‌های مختلف ایران از جمله موزهٔ فرش ایران، موزهٔ فرش آستان قدس رضوی، کاخ موزهٔ سعدآباد و... در معرض دید عموم است. در حاشیهٔ فرعی اول قالی به رنگ قرمز لاک و به خط نستعلیق عبارت «صابر» دیده می‌شود. عباسقلی صابر یکی از بهترین تولیدکنندگان فرش مشهد در روزگار پهلوی دوم بود، وی که اصالتی تبریزی داشت در ابتدا در کارگاه عبدالحمید عمو اغلی به بافت قالی مشغول بود و با تلاش و پشتکار بسیار توانست به مقام استادی و سپس سرپرستی کارگاه عبدالحمید عمو اغلی در مشهد برسد.

تصویر ۱۲: قسمتی از متن قالی افشان شاه عباسی، بافت کارگاه صابر / ۱۳۴۹ ش./۱۳۹۰ ق./۱۹۷۰ م. (مأخذ تصویر: آرشیو کتابخانهٔ موزهٔ ملک)

۱۲- افشان اسلیمی همراه با گل‌های شاه عباسی:

این قالی به شمارهٔ ۰۴۷ ردیف ۲۷ در موزهٔ ملی ملک به ثبت رسیده است. طرح قالی ترکیبی از نقوش اسلیمی به همراه گل‌های شاه عباسی گل ریز (کوچک) است و قسمت‌هایی اثر آن به صورت گل ابریشم بافته شده است. ابعاد قالی ۲۹۱ × ۳۸۹ سانتی‌متر، رنگ زمینه قرمز لاک، حاشیهٔ آن سبز زیتونی و شیوهٔ بافت تمام لول است. نوع گره، نامتقارن (فارسی) و رج‌شمار آن ۷۷ گره در ۶/۵ سانتی‌متر است. لازم به ذکر است که قالی فاقد کتیبه و به احتمال در سال ۱۳۵۰ ش./۱۳۹۱ ق./۱۹۷۱ م. بافته شده است. عمده رنگ‌های قالی عبارتند از لاک، سبز زیتونی، آبی تیره، آبی روشن، سفید، قرمز، صورتی، سورمه‌ای، کرم و... (تصویر ۱۳)

تصویر ۱۳: قسمتی از متن و حاشیهٔ قالی افشان اسلیمی و گل‌های شاه عباسی، بافت کارگاه صابر/۱۳۵۰ ش./۱۳۹۱ ق./۱۹۷۱ م. (مأخذ تصویر: malekmuseum.org/artifact/1392.08.00016)

۱۳- قالی افشان شاه عباسی:

این قالی با شمارهٔ کلاسهٔ ۰۴۱ ردیف ۲۳ در موزهٔ ملی ملک به ثبت رسیده است. قالی در ابعاد ۲۹۳ × ۳۹۹ سانتی‌متر به احتمال در سال ۱۳۲۷ ش./۱۳۶۷ ق./۱۹۴۸ م. در کارگاه عباسقلی صابر بافته شده است. قالی با طرح افشان شاه عباسی گل ریز (کوچک) و ترکیب رنگی اصیل مشهدی (متن، سورمه‌ای و حاشیه، قرمز لاک) تزیین شده، نوع گره، نامتقارن (فارسی)، رج‌شمار ۵۸ گره در ۶/۵ سانتی‌متر، جنس تار و پود اثر پنبه و پرز آن از پشم است. عمده رنگ‌های قالی عبارتند از لاک، سبز زیتونی، آبی تیره، آبی روشن، سفید، قرمز، صورتی، سورمه‌ای، کرم، نارنجی، زرد اسپرک و... (تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴: قسمتی از متن و حاشیهٔ قالی افشان شاه عباسی، بافت کارگاه صابر/ تاریخ بافت به احتمال در سال ۱۳۲۷ ش./۱۳۶۷ ق./۱۹۴۸ م. (مأخذ تصویر: malekmuseum.org/artifact/1392.08.00015)

بود از پنبه، پرز از پشم و شیوه بافت تمام لول است. در متن ساده فرش همچون دیگر آثار این مجموعه که پس از پیروزی انقلاب اسلامی به همت تولیت آستان قدس رضوی افتتاح گردید، در دو کتیبه به خط نستعلیق عبارت «شرکت فرش آستان قدس» و عدد «۳۰۲۸» بافته شده است. (تصویر ۱۶)

تصویر ۱۵: کتیبه فرش ترنج افشان / ۳۰۲۸مین فرش بافته شده در شرکت فرش آستان قدس رضوی. (مأخذ تصویر: <http://malekmuseum.org/artifact/1392.08.00026>)

۱۴- قالی ترنج افشان شاه عباسی:

این قالی با شماره اموال ۱۳۹۲ / ۸ / ۰۰۰۲۶ پس از پیروزی انقلاب اسلامی توسط شرکت فرش آستان قدس رضوی بافته شده است. نوع گره، فارسی (نامتقارن) و رج‌شمار آن ۳۰ گره در هر ۶/۵ سانتی متر است. قالی همچون دیگر بافته‌های شرکت فرش آستان قدس رضوی در ابعاد بزرگ (۸۸۰ × ۳۴۰ سانتی متر) و توسط احمد بهبودی ترسیم [۱۹] و به شیوه تمام لول بافته شده است. بر روی متن کرم رنگ قالی سه ترنج همراه با بندهای ختایی و گل‌های شاه عباسی دیده می‌شود. در حاشیه قالی، بر کتیبه‌ای به خط نستعلیق عبارت «شرکت فرش آستان قدس» دیده می‌شود که زیر آن عدد ۲۰۶۲ نوشته شده است. [۲۰] این شماره نشان می‌دهد که این قالی دو هزار و شصت و دومین فرشی است که در شرکت فرش آستان قدس بافته شده است. (تصویر ۱۵)

۱۵- قالی تلفیقی گلدانی (طرح ابداعی فرش در فرش):

این با شماره اموال ۱۳۹۲ / ۰۸ / ۰۰۰۲۵ در موزه ملی ملک به ثبت رسیده است. این اثر یکی از آثار منحصر به فرد شرکت فرش آستان قدس رضوی است. طراح در این فرش چارچوب‌ها و سنت‌های به کار رفته در فرش‌های آستان قدس رضوی فاصله گرفته و طرحی زیبا خلق نموده است. او با اجرای دو قالیچه و یک گلدان بزرگ بر روی یک سطح، به صورتی جذاب طرح فرش در فرش را اجرا نموده است. متن ساده و آبی رنگ قالی جذابیت این طرح را دو چندان کرده است. بر روی قالیچه‌ها نیز طرح محرابی گلدانی ستون‌دار خودنمایی می‌کند. این قالی برخلاف آثار مرسوم کارخانه فرش آستان قدس رضوی اندکی ظریف‌تر بافته شده است. رج‌شمار قالی ۳۴ گره در هر ۶/۵ سانتی متر، نوع گره فارسی باف، جنس تار و

تصویر ۱۶: قالی با طرح ابداعی فرش در فرش (گلدانی تلفیقی) / ۳۰۲۸مین فرش بافته شده در فرش آستان قدس رضوی، پس از پیروزی انقلاب اسلامی. (مأخذ تصویر: آرشیو کتابخانه موزه ملک)

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- اصطخری به احتمال اولین کسی است که در قرن ۴ق.م. مدفن امام رضا علیه السلام را مشهود نامیده است. او در کتاب مسالک و ممالک در توصیف طوس به مشهود امام رضاع) اشاره دارد و می‌نویسد: اگر طوس را در شماری نیشابور بگیریم شهرهای طوس این است: سرادکان، طابران، بزدغور و نوقان که مشهود علی بن موسی الرضا رضوان الله علیه و گور هارون الرشید آن جا است به چهار فرسنگی مشهود طوس (شریعتی، ۱۳۶۳: ۳۵).
- ۲- Jean Chardin / ژان شاردن ۱۰۹۲-۱۰۵۳ق.م. / ۱۷۱۳-۱۶۴۳م. جواهرفروش و سیاح فرانسوی، کتاب ۱۰ جلدی سفرهای سیر ژان شاردن به عنوان یکی از بهترین کارهای پژوهشگران غربی درباره ایران و شرق نزدیک برشمرده می‌شود.
- ۳- Pedro Texieria.
- ۴- Olearius
- ۵- Hollstein – Gottorp.
- ۶- ادواردز در تأیید گفته‌اش به چند نکته اشاره می‌کند که عبارتند از: الف) ایرانیان فرآورده‌های یک ایالت را به نام مرکز و شهر اصلی آن می‌شناسند و منظومه امر نام هرات همان قالی‌های ایالت خراسان است و ممکن است در نقاط مختلف این ایالت بافته شده باشند. ب) هیچ نشانی از تناسب طرح و بافت که در قالی‌های قرن شانزدهم هرات دیده می‌شود در قالی‌های دوره بعد افغانستان مشاهده نمی‌شود (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۸۷).
- ۷- موریس اسون دیماند با اشاره به قالی‌های خراسان در این مورد می‌نویسد: «... از قالی‌های مشهور و جالب توجه ایران آنهایی است که نقش گل و برگ نخلی و شکل ابر سبک چینی دارند. این نوع قالی که نمونه‌های زیادی از آن در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی یافت می‌شوند به اشتباه به اصفهان نسبت داده می‌شوند در صورتی که در حقیقت متعلق به هرات در شرق ایران است. در کارهای نقاشان هلندی و اسپانیایی اواخر قرن شانزدهم و قرن هفدهم تصاویر این گونه قالی‌ها دیده می‌شود...» (دیماند، ۱۳۸۳: ۲۶۷).
- ۸- برای مطالعه بیشتر در مورد قالی‌های خراسان در عصر صفویه نک: کمندلو، ۱۳۹۰: ۶ الی ۱۵.
- ۹- برای مطالعه بیشتر و مشاهده تصویر این قالی نک: اروین گانز رودن، ۲۵۳۷: ۸۳ و ۸۲.
- ۱۰- برخی از محققین فرش از جمله سیسیل ادواردز این سابقه را کمتر فرض کرده است. او در کتاب قالی ایران، به استناد اینکه اغلب قالی‌های آستان مقدس حضرت رضا(ع) بیش از ۸۰ سال قدمت ندارند و همچنین به استناد گفته‌های یک رنگرز معتبر که پدر بزرگ او در کشمیر به رنگرزی اشتغال داشته و در حدود ۱۸۶۰م. / ۱۲۷۶ق. به مشهود مهاجرت کرده، سابقه قالی‌بافی مشهود را متعلق به ۱۹۰۰-۱۸۹۹م. / ۱۳۱۷-۱۳۱۶ق. می‌داند و قبل این تاریخ اکثر قالی‌ها که از شرق ایران صادر می‌شد منحصر به تخته‌های دراز و باریک کار قاینات بوده است (ادواردز، همان، ص ۱۸۸) در صورتی که گفته‌های مسیو فریه و همچنین لرد کرزن خلاف گفته‌های او را ثابت می‌کند. اینکه در مجموعه آستان قدس، دستبافتی از آن دوران موجود نیست دلیل بر نبود یک امر نیست، می‌توان گفت در این دوران قالی‌بافی در مشهود انجام می‌شده اما رونق گذشته پرشکوه خود را نداشته است و شاید از این تاریخ که ایشان مد نظر داشته‌اند فرش‌بافی در مشهود شکوفایی مجدد خود را باز یافته است و قالی‌هایی تولید کرده‌اند که در ارزش هنری و تجاری را با هم داشته‌اند.
- ۱۱- Hanri rene dalmany / هانری رنه دالمانی اثر مجموعه‌داران فرانسوی بود که در عصر قاجار به ایران سفر کرد. در کتاب او شرح دقیقی از فرش‌های ایرانی، بانراهای فرش و افرادی است که در زمینه‌های مختلف، آثار هنری را به فروش می‌رسانند. او به قصد خرید آثار هنری ایرانیان، دوبار در سال ۱۸۹۸م. / ۱۳۱۵ق. و نیز سال ۱۹۰۷م. / ۱۳۲۵ق. وارد کشورمان شده بود. دالمانی با دقت و وسواس بسیار آثار ایرانی را انتخاب و خریداری کرده است و بیشتر آنها اکنون در موزه‌های در فرانسه نگهداری می‌شود.
- ۱۲- در اواخر دوران قاجار و اوایل پهلوی قالی‌های بسیاری نقیسی با رچ‌شمار بالای ۵۰ تولید می‌شده است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی برخی از تولیدکنندگان با سابقه و معتبر همچون بزیمی، ششکلانی و... که شاگردان اساتید گذشته بودند، قالی‌هایی با رچ‌شمار بالا تولید می‌کردند. برای مطالعه تصویری برخی از آثار نک: صوراسرافیل، ۱۳۸۱، ۱۱۶ الی ۱۶۷.
- ۱۳- هانری رنه دالمانی در مورد منابع طرح‌های مشهود می‌نویسد: «... در مشهود و ایالات دیگر هم که تابع اصول معینی نیستند و مخصوصاً مقید هستند که از روی نقشه‌های قدیمی کار کنند، فرش‌بافی شیوع پیدا کرده است. این نوع فرش‌بافی در تبریز و سلطان آباد و تهران و کاشان و مشهود و اردبیل و کرمانشاه و ورامین و... مشروع شده است» (دالمانی، ۱۳۳۵: ۱۲۳). به تدریج با افت تولید و کم شدن اقبال مردم به خرید فرش‌های دستبافت شاهدیم که در این ناحیه قالی‌هایی با طرح‌های کاشان، تبریز و ناینین تولید گردید، قالی‌هایی با طرح‌ها و رنگ بندی‌های ضعیف که چیزی جز هدری دادن سرمایه و وقت در آنها دیده نمی‌شود.
- ۱۴- برای مطالعه بیشتر در این زمینه نک: مرتضوی، ۱۳۸۸: ۳۷ الی ۳۷.
- ۱۵- حاج عبدل مؤمن قالی‌باف، از بهترین تولیدکنندگان قالی

- مشهد در اواخر دوران قاجار تا اوایل دوران پهلوی بود. وی در ابتدای تأسیس شرکت سهامی فرش در ایران، به عنوان مدیر کارگاه‌های این شرکت در مشهد به فعالیت اشتغال داشت. برای مطالعه بیشتر نک: ژوله، ۱۳۷۵: ۸۷.
- ۱۶- عباسقلی صابر با اصالت تبریزی از شاگردان و استادکاران کارگاه عبدالمحمد عمو اغلی در مشهد بود که به تدریج نام و اعتباری شایسته در تولید قالی‌های مشهد یافت. هم‌اکنون آثار بسیاری از وی در موزه‌ها و کاخ موزه‌ها در معرض دید عموم مردم است. برای مطالعه بیشتر نک: ژوله‌لف ۱۳۷۵: ۹۹ و ۹۸.
- ۱۷- علی خان عمو اغلی پسر محمد عمو اغلی (محمد کهنویی) و برادر عبدالمحمد عمو اغلی است. مهم‌ترین ویژگی بافته‌های او در کنار بافت، رنگ‌بندی و طراحی خوب کتیبه «عمو اغلی ۱۱۰» است. برای مطالعه بیشتر نک: ژوله، ۱۳۷۵: ۸۶ الی ۸۸.
- ۱۸- عبدالحمید صنعت نگار اصالت کرمانی داشت. او در طول دوران فعالیت خود برای کارگاه‌های معروف و صاحب نام مشهد طرح‌هایی زیبا و منحصر به فرد خلق کرد، که برخی از آنها در موزه‌های مختلف ایران از جمله گنجینه فرش آستان قدس رضوی، موزه فرش ایران، کاخ موزه سعدآباد و گلستان در معرض دید عموم است. برای مطالعه بیشتر و مشاهده آثار نک: صوراسرافیل، ۱۳۸۱: ۱۲۰ الی ۱۲۴.
- ۱۹- احمد بهبودی یکی از بهترین طراحان فرش مشهد و شرکت فرش آستان قدس رضوی در دوران معاصر است. برای مطالعه بیشتر در مورد ایشان نک: صوراسرافیل، ۱۳۸۱: ۱۳۵ و ۱۳۴.
- ۲۰- برای مطالعه در مورد تاریخ تأسیس شرکت فرش آستان قدس رضوی نک: شوله، ۱۳۷۵: ۱۰۲ و ۱۰۱. همچنین نک: صوراسرافیل: ۱۳۸۱: ۱۳۴ و ۱۳۵.
- منابع و مآخذ:**
- ۱- آذریاد، حسن، فضل‌ا... حشمتی رضوی (۱۳۷۲). فرشنامه ایران. تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۲- ادوارد سیسیل (۱۳۶۸). قالی ایران. مترجم مهین دخت صبا. تهران. فرهنگسرا.
- ۳- اولیویه (۱۳۷۱). سفرنامه اولیویه. مترجم محمد طاهر میرزا. تصحیح و حواشی غلامرضا ورهرام. تهران. اطلاعات.
- ۳- بیات، عزیز الله (۱۳۶۷). کلیات جغرافیایی طبیعی و تاریخی ایران. تهران. امیر کبیر.
- ۴- دانشگاه کمبریج (۱۳۸۰). تاریخ ایران دوره صفویان. مترجم یعقوب آژند. تهران. جامی.
- ۵- دانشگر، احمد (۱۳۷۲). فرهنگ جامع فرش ایران. تهران. دی.
- ۶- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲). لغت نامه. تهران. دانشگاه تهران.
- ۷- دیماند، موریس اسون (۱۳۸۳). راهنمای صنایع اسلامی. مترجم عبدالله فریار. تهران. علمی و فرهنگی.
- ۸- رنه دالمانی، هانری (۱۳۸۷). از خراسان تا بختیاری. مترجم غلامرضا سمیعی. تهران. قابوس.
- ۹- رنه دالمانی، هانری (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. مترجم آقای فره‌وشی. تهران. بی‌نا.
- ۱۰- ژوله، تورج (۱۳۷۵). برگی از قالی خراسان. تهران. شرکت سهامی فرش ایران.
- ۱۱- ژوله، تورج (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران، تهران. یساولی.
- ۱۲- صنیع الدوله، محمدحسن خان (۱۳۶۲). مطلع الشمس (تاریخ ارض قدس و مشهد مقدس). تهران. فرهنگسرا.
- ۱۳- فریه، ر. دبلیو (۱۳۷۴). درباره هنرهای ایران. مترجم پرویز مرزبان. تهران. فرزبان.
- ۱۴- کرزن، لرد (۱۳۴۷). ایران و مسائل ایران. مترجم علی جواهر کلام. بی‌جا. ابن سینا.
- ۱۵- کمندلو، حسین (۱۳۹۰). قالی‌های افشان شاه عباسی (هراتی) خراسان در دوره صفویه. آستان هنر. شماره اول. صص ۶-۶.
- ۱۶- کونل، ارنست (۱۳۶۸). هنر اسلامی. مترجم هوشنگ اسلامی. تهران. طوس.
- ۱۷- مرتضوی، مرضیه (۱۳۸۸). بزرگترین موقوفه مرحوم حاج حسین آقا ملک در تهران: کتابخانه و موزه ملی ملک. نشریه وقف میراث جاودان. شماره ۶۶. صص ۳۴-۳۷.
- ۱۸- مصاحب، غلامحسین (۱۳۸۱). دایره المعارف فارسی. تهران. امیرکبیر.
- ۱۹- معمار طلوعی، محبوبه (۱۳۷۸). تاریخچه مختصر کتابخانه و موزه ملی ملک. نشریه تحقیقات کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاهی، ص ۱۱ الی ۲۲.
- ۲۰- مک کرگر، سی. ام (۱۳۶۹). شرح سفری به ایالت خراسان. مترجم مجید مهدی زاده. جلد اول. مشهد. مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- ۲۱- نقدی، نقیب (۱۳۷۲). مقاله نامه خراسان. مشهد. آستان قدس رضوی. معاونت فرهنگی.
- ۲۲- ویلز، (۱۳۶۸). ایران در یک قرن پیش (سفرنامه دکتر ویلز). مترجم غلامحسین قراگوزلو. بیجا. اقبال.
- ۲۳- هانگلدین، آرمین (۱۳۷۵). قالیهای ایرانی. مترجم اصغر کریمی. تهران. یساولی.
- ۲۴- یارشاطر، احسان (۱۳۸۴). تاریخ و هنر فرشبافی در ایران. مترجم ر. لعلی خمسه. تهران. نیلوفر.
- ۲۵- <http://malekmuseum.org/page>